

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Klasik Türk Edebiyatı Özel Sayısı

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 3, Ekim/October 2022)

Burak BEKEN

Öğr. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş
Veli Üniversitesi
burakbeken@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3371-0135>

Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyasında Bir Kıyafet unsuru Olarak Kalpak

*Kalpak As An Element of Clothing
in The Semantic World of Classical Turkish Poetry*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 27.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 28.10.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.10.2022

Atıf/Citation

Beken, B. (2022). Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyasında Bir Kıyafet unsuru Olarak Kalpak. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(3), 286-301. <https://doi.org/10.34083/akaded.1149443>

Beken, B. (2022). Kalpak As An Element of Clothing in The Semantic World of Classical Turkish Poetry. *Journal of Academic Language and Literature*, 6(3), 286-301. <https://doi.org/10.34083/akaded.1149443>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Bu makale Creative Commons [Atıf-GayriTicari-AynıLisanslaPaylaş 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (CC BY-NC-SA 4.0)
Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Öz

Gündelik hayatta kullanılan birtakım giyim kuşam eşyaları, toplum içerisinde sadece bir kıyafet unsuru değil, aynı zamanda belli bir zümrenin sembolüdür. O toplumdaki bazı kimselerin imtiyaz sahibi olduklarını ve toplumsal rollerini göstermektedir. Kürkten imal edilmekle beraber yünden veya çuhadan da elde edilen kalpak da bu eşyalardan biridir. Osmanlı toplum hayatında bir kıyafet unsuru olarak kullanılan kalpak, özellikle sincap, samur ve tilki kürkleri gibi yüksek kaliteli ve değerli kürklerden yapıldığından zenginlik ve gösteriş sembolü olarak algılanmaktadır. Ayrıca leventlerin bu başlığı takarak gezmeleri ve onların sert mizaçları kalpağa ayrı bir anlam da yüklemiştir. Sosyal hayata kayıtsız kalmayan klasik şairler de bu şiir geleneği içerisinde kalpağı, gerek gerçek gerek sembolik anlamlarıyla değerlendirmiş ve şiirlerinde yarattıkları anlam dünyası içinde konumlandırmışlardır.

Bu çalışmada şairlerin şiirlerine aldıkları unsurlardan biri olan “kalpak”ın Osmanlı Devleti’nin yazılı kaynaklarına ilk defa ne zaman ve nasıl girdiği araştırılmıştır. Beraberinde Osmanlı toplum hayatı içerisindeki yeri ve algısı ile klasik Türk şiirindeki serencamı anlatılmaya çalışılmıştır. Kalpağın Osmanlı arşivinde ve klasik Türk şiirinde tespit edilebilen örnekleri ile klasik Türk şiir geleneğinde nasıl öne çıktığı ve şairlerin zihninde nasıl bir şemaya sahip olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca *kalpak* kelimesinin zaman içindeki anlamsal değişimi sebepleri ile ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: klasik Türk şiiri, kalpak, kürk, kıyafet, sosyal hayat

Abstract

Some clothing items used in daily life are not only an element of clothing in the society, but also a symbol of a certain group. This symbol is show that some people in that society have privileges and social roles. As it is mainly made of fur, it is also made of wool or broadcloth. Kalpak, which was used as an item of clothing in Ottoman social life, is perceived as a symbol of wealth and showing off. Especially since it is made of high quality and valuable furs such as squirrel, sable and fox furs. In addition, the levents wearing this headgear and their tough temperament gave a different meaning to the cap. Classical poets, who were not indifferent to social life, evaluated the cape with both real and symbolic meanings in this poetry tradition and positioned it in the world of meaning they created in their poems.

In this study, when and how “kalpak”, one of the elements mentioned by the poets in their poems, entered the written sources of the Ottoman Empire for the first time was investigated. Along with it, its place and perception in Ottoman social life and its serencam in classical Turkish poetry were tried to be explained. It has been tried to reveal how the Kalpak stood out in the classical Turkish poetry tradition and what kind of a scheme it had in the minds of the poets, with examples that can be found in the Ottoman archives and classical Turkish poetry. In addition, the semantic change of the word Kalpak over time has been revealed with the reasons.

Keywords: classical Turkish poetry, kalpak, fur, clothing, social life

Giriş

Kıyafet, başlangıçta insanın dış etkenlerden vücudunu koruması için bir araç olarak kullanıldıysa da sonraları; süslenmek, ayıp sayılan ve görünmesini istemediği yerlerini örtmek ve toplumsal, siyasal ve ekonomik ve meslekî bakımdan bir statü göstermek işlevlerini de edinmiştir (Tezcan, 1983, s. 255-256). İnsanın öncelikle yaşadığı coğrafya ve iklime bağlı olarak ortaya çıkan ihtiyaçları, kıyafet tercihlerini etkilemiş ve zamanla kullanılan kıyafetler bölge insanın temsili olmuştur.

Hemen her millette olduğu gibi Türklerin de göçerevli ve hayvancılığa dayalı dönemlerinde içinde buldukları iklim, coğrafi şartlar ve gündelik yaşantı, onların kıyafet seçimini etkilemiştir. Bahaeddin Ögel, Türklerin kalın palto ile kürk kullanma ve “kulaklı ve enselikli şapkalar” giyme gereğinin sürekli açık havada dolaşmalarından, soğuk ve rüzgâra karşı korunmalarından ileri geldiğini ifade ederek elbiselerinin temelde “yün, deri ve kürk”ten meydana geldiğini vurgulamıştır (1991, s. 2). Türk kıyafet kültüründe kürkün önemi, Türkçenin ilk metinlerinden itibaren yer almıştır. Bilge Kağan Yazıtı’nın Güney Cephesi’nin 12. satırında sincap ve samur kürklerinin Bilge Kağan’a hediye olarak getirildiği ifade edilmektedir (Tekin, 1988, s. 54). Buldukları coğrafya gereği Türklerin daha çok kürkten ve keçeden üretilen kullandıkları ve “börk” dedikleri başlıklar, aynı zamanda bir statü göstergesi olmuştur. Bu hususta İbrahim Kafesoğlu, Türklerin ileri gelenlerinin ve makam sahiplerinin başlıklarının diğer başlıklara göre daha uzun ve gösterişli olduğunu dile getirmiştir (1977, s. 268). Türk kültüründe kürkten imal edilen başlıkların toplumun her kademesini ayırt etmesi, meslek ve inanç gruplarını göstermesi ve süs eşyası olarak kullanılması özelliği Osmanlı Devletinde de devam etmiştir.

Genel anlamda başlıklar için “külâh” ve “börk” kelimeleri tercih edilmekle beraber *kalpak* da bu bağlamda kullanılan kelimelerden olmuştur.¹ Kelime, sözlük anlamı itibariyle bilhassa kürkle çevrilmiş yüksek bir şapka (Steingass, 1998, s. 984) ve deriden veya ona benzer çuhadan yapılmış, çevresine sarık sarılmayan bir başlık olarak tanımlanmaktadır (Şemseddin Sâmî, 1317, s. 1079). Bu kıyafet unsurunun Türk topluluklarından Nogay, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Çuvaş ve Tatarlarda aynı isimle kullanıldığı bilinmekle beraber Türkçeden Sırpça, Macarca, Rusça, Almanca ve Fransızcaya geçtiği de ifade edilmektedir (Eren, 1999, s. 203). Geniş bir coğrafyada kullanıldığı anlaşılan *kalpak*, tarihi seyir içerisinde farklı kavram alanları kazanmış ve çeşitli meslek gruplarının, statünün ve zenginliğin sembolü olmuştur. Reşat Ekrem Koçu, kalpağın köylü ve kentli halk tarafından giyilmediğini belirtmektedir (1969, s. 142). Bu durumun başlıca sebebi kalpağın pahalı kürklerden yapılmış olması gösterilebilir.

¹ Kalpak görselleri için Bkz. Ekler.

Kürkün pahalı olması ve ancak varlık sahiplerinin kürkten üretilen kıyafetleri alabilmesi ve bu kişilerin itibar görmesi toplumda bir statü farkını ortaya çıkarmıştır. Kürk ve kürkten yapılan kalpak gibi kıyafet unsurlarının gündelik yaşamdaki yeri klasik Türk şiirinde konu edilmiş ve şairler kürk, hilat, börk ve kalpak gibi gösterişli kıyafetleri çeşitli vesilelerle hayal dünyalarında işlemişlerdir. Kürkün pahalılığını, gösterişini ve onu kullanan kişiye sağladığı imtiyazları 17. yüzyıl şairlerinden Ahmed Nâmî bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:

Bu ‘asırdâ bidâ’a olmuş kürk
Kürki olmayana dinilür Türk
Kürkine börkine bakup herkes
Zâta bakmaz ki kes mi yâ nâ-kes (K. 34/3-4)

Bu beyitte kürkün pahalı bir kıyafet unsuru olmasının dışında onun halk tarafından alınmadığından da bahsedilmektedir. Özellikle devlet, din ve ilim adamlarının kürklü kıyafetler ve başlıklar takabilmesi, onların bilgisine ve kişiliklerine bakılmaksızın dış görünüşlerine itibar edilmesine sebep olmuştur (Koç Keskin, 2018, s. 5). Bu durumun “ye kürküm ye” şeklinde atasözlerine de yansıdığı görülmektedir. Özellikle kakum, samur, kuzu ve tilki gibi değerli hayvanların kürklerinden yapılan kalpağın klasik şairlerin şiirlerin zihninde söz konusu anlamlarının dışında sevgiliyle de ilişkilendirildiği görülmektedir.

1. Kalpağın Anadolu’ya Gelişi ve Kullanım Alanı

Anadolu sınırları içinde *kalpak* kelimesine eldeki bilgilere göre ilk defa 16. yüzyıl başlarında 915/1509 yılına ait bir müfredat defterinde rastlanmaktadır. Belgede “kadı efendi, dizdar ağası ve azab ağası marifetiyle Kazaklardan alınan samur kürk, hilat, kaftan, kalpak, bıçak ve sair” listelenmiştir (BOA, TS.MA.d, 9860, 20 Şaban 915/3 Aralık 1509). Böylece kelimeye dair ilk örnek sadece bir başlık anlamıyla 16. yüzyılda görülmekle beraber kalpağın Anadolu’daki bilinirliğinin ve kullanımındaki sıklığın 17. yüzyılda arttığı anlaşılmaktadır. Bu hususta Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâme*’si önemli ipuçları vermektedir. Evliya Çelebi, eserinin İstanbul’u anlattığı kısmında samur kalpakçıları esnafından bahsederken onların ürettikleri kalpakları “tâc-ı Âl-i Cingiziyân” şeklinde isimlendirmektedir (Dankoff vd., 1997, s. 304). Söz konusu eserde kalpak, defalarca Kırım Tatarlarına atfedilmektedir. Çelebi, burada bütün kürkçülerin başlarına “mirzâyî”, yani Kırım işi kalpak taktığını ifade etmektedir (Dankoff vd., 1997, s. 304). Çelebi, Sultan Murad tarafından takdir edildiğini ve kendisine bizzat Sultan’ın elinden samur kalpak giydirildiğini anlatmış ve bu kalpağı takarak bir zaman Tatar çocukları gibi gezdiğini aktarmıştır (Dankoff vd., 1997, s. 110). Eserin bir başka yerinde de kalpak yine Cengiz Han soyuna nispet edilmektedir. Kırım Hanı Mehmed Giray’ın oğlu Ahmed Sultan’ın giyiminin Tatar giyimi ve kalpağının da “şıpırtma kalpak” olduğunun anlatıldığı kısım buna örnek sayılabilir (Dağlı vd., 2003, s. 189). Buradaki “şıpırtma kalpak” ifadesi eserde defalarca vurgulanmaktadır. Hatta

bir yerde Çelebi, Tatar alayını anlatırken onların Nogay, Badraklı, Mansurlu, Şirinli, Urumbet, Caman, Sadaklı, Arslanlı, Nevruzlu ve Çobanlı kavimlerine mensup olduklarını belirterek bunların şıptırma, Nogayî, Badragî kalpak giydiklerini söyler (Dağlı, Kahraman ve Sezgin, 2001: 130). Bunların yanı sıra yine Çelebi'nin aktardığına göre Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslim tebaa da Tatar kalpağı giymişlerdir (Dağlı vd., 2001, s. 172). Arşiv belgelerinde de kalpağın Tatarlara özgü ve ayırt edici bir giysi olduğu vurgulanırken 18. yüzyılın sonlarından itibaren önce gayrimüslimlerin sonra da Tatar halkından olmayanların da kalpak takması yasaklanmıştır (BOA, HAT, 59224, 29 Zilhicce 1201/12 Ekim 1787)².

Seyahatnâme'deki bazı ifadelerden kalpağın genel anlamda herhangi bir başlığı anlatmak için kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Kazan'ın tanıtıldığı kısım da bu duruma örnek olmaktadır ve kalpak, börk ile eş anlamlı kullanılmıştır: "Başlarında cümle kalpaklardır, ammâ Tatar börkleri gibi değildir, bir gayri tarz-ı surâhî kalpak geyerler." (Dağlı vd., 2003, s. 295). Böylece Çelebi'nin, kalpağı çoğunlukla Tatarlarla özdeşleştirdiği, ancak yer yer başlık anlamında da kullandığı anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak kadın başlıkları hakkında Lady Montegu'nün 1717-1718 Türkiye Mektuplarında ilgi çekici ifadeler bulunmaktadır: "Başa giyilen şapkalara kalpak deniliyor. Kışın giyilenleri inci ve elmaslarla işli kadifeden, yazın ise bol sırmalı kumaştan yapılıyor." (t.y., s. 52). Montagu'nün aktardığı bilgilerden hareketle kalpağın hem "kadınların taktığı başlık" anlamında kullanıldığı hem de şekilsel birtakım özelliklerinin değiştiği anlaşılmaktadır.

Gerek Osmanlı vesikalarından gerekse *Seyahatnâme*'deki ifadelerden anlaşılacağı üzere kalpak, esasında Cengiz Han'a nispet edilmiş ve onun soyundan geldiği belirtilen Tatarlar tarafından Osmanlı toplumunda yayılmıştır. Her ne kadar sonraları durum değişmişse de başlarda Osmanlı'nın diğer tebaaları da bu başlığı takmışlardır.

Kalpaka ilgili diğer bir husus da her milletin kendine özgü bir kalpağı olduğunun dile getirilmesidir. Koçu, başta Kırımli Türklerin Tatar kalpağını giydiğini söyleyerek Azerbaycanlı ve İranlı tüccarların Acem kalpağını, Rumeli halkının Bulgar ve Macar kalpaklarını, Çerkeslerin Çerkes kalpağını giydiğini belirtmiştir (1969, s. 142). Burada da kalpağın "başlık" anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı toplumunda fazla kullanılmayan veya kullanılmayan kıymetli kürklerden imal edilmiş kalpağın çoğunlukla saray eşrafından kimseler tarafından takıldığı Çelebi'nin aktardıklarından anlaşılabilir. Bu giyimin daha çok Tatarlar tarafından millî bir giyim kuşam göstergesi olarak kullanılmasının yanı sıra bir gösteriş ve taltif nişanı olarak da yer aldığı görülmektedir. Kalpağın bu işlevi klasik Türk şiirine de yansımıştır.

² Diğer belgeler için bkz. BOA, C.NF, 2579, 26 Recep 1203/22 Nisan 1789.; BOA, C.AS, 47843, 3 Rebiyülahir 1210/17 Ekim 1795.; BOA, C.DH, 686, 9 Rebiyülahir 1210/23 Ekim 1795.

2. Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyasında Kalpak

Osmanlı'da toplumsal hayatta var olan hiçbir olguya şairler bigâne kalmamıştır. Hayata ait detaylar, klasik Türk şiirinde kendini belli oranda göstermiştir. Osmanlı toplum hayatının bir unsuru olarak ilk defa arşiv belgelerinde, sonrasında ise *Seyahatnâme*'de sözü edilen kalpak, şiire de *Seyahatnâme* ile eş zamanlı olarak 17. yüzyılda girmiştir, denilebilir. Osmanlı toplumunda ancak belirli bir varlığa sahip olmakla veya önemli bir işi başarmakla elde edilebilecek kadar değerli bir başlık olan kalpağın³ şairlerin hayal dünyasında çoğunlukla sevgiliye yakıştırıldığı görülmektedir.

Eldeki bulgular, *kalpak* kelimesinin Osmanlı şiirinde 17. yüzyılda kullanılmaya başladığını göstermektedir. Buna göre 17. yüzyılda iki, 18. yüzyılda beş ve 19. yüzyılda dört olmak üzere toplamda on bir şair *kalpak* kelimesini şiirlerinde kullanmıştır.

Eldeki bilgilere göre kalpağı şiirinde kullanan ilk şairin Füzûnî (ö.1657-58) olduğu bilinmektedir. Asıl adı Mehmed olan Füzûnî, Topkapı Sarayı'nda eğitim görmüş; müteferrikalık ve ulûfeciyân-ı yemin (Yeşil Bayrak/Sağ Ulûfeciler)⁴ kâtipliği yapmış olmakla beraber zeamet sahibi olması sebebiyle de sipahi veya Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olduğu düşünülmektedir. Kaynaklar onun Göynüklü olduğunu ve 1657-58'de vefat ettiğini bildirmektedir (Ebem, 2015, s. 1-5). Onun Osmanlı sarayındaki görevi göz önünde bulundurulduğunda kalpağa ulaşabilme konusunda imkân sahibi olduğu anlaşılabilir. Ayrıca Sebk-i Hindî şairlerinden sayılabilecek Füzûnî'nin şiirlerinde daha çok Farsça kelime ve terkiplerden yararlanması yanında bu kelimelerle kurduğu hayal âleminin orijinalliği dikkat çekmektedir. Şair, şiirine yeni bir görünüm kazandırırken az kullanılan veya *kalpak* gibi klasik Türk şiirinde yeni unsurlara yer vermekte ve bu unsurlar çerçevesinde de şiirinin kavram alanını genişletmektedir.

Füzûnî'nin bu kelimeyi aynı gazel içinde üç defa kullandığı görülmektedir. Gazelin matla beytinde şair, yasemin çehrelî serviye benzeyen sevgilinin samurdan mamul kalpak giydiğinde ona bakanların onu bulutlar arasında bir dolunay sandıklarını ifade etmektedir:

Kaçan semmûr kalpak giyse ol serv-i semen-sîmâ
Sanurlar mâh-ı tâbânı sehâb içre durur gûyâ (G. 4/1)

Burada kalpağın dışında dikkat çeken bir diğer unsur "semmûr"dur. Semmûr, şiirde "samur kürkü" anlamında kullanılmıştır. Samur kürkü oldukça kaliteli, parlak ve göz alıcıdır. Beyitte bu gerçeğe de bir göndermede bulunduğu düşünülebilir. Samurun

³ Kalpağın farklı türleri mevcuttur. Burada bahsedilen kalpaklar; daha çok samur, tilki, sincap gibi kaliteli ve değerli hayvanların kürklerinden yapılmış kıymetli kalpaklardır.

⁴ Bkz. Doğan, Hakan (2022). Osmanlı Devleti'nde Kapıkulu Ocakları ve Saray Teşkilatı Mensuplarının Tekâüte Ayrılması Meselesi ve Tekâüt Ulûfeleri: Ankara Damga Mukataası Örneği (1676-1683). *Karadeniz Araştırmaları*, XIX(73), 29-57.

beyitte kalpağın imal edildiği malzeme olarak ifade edilmesi, onun değerini göstermektedir. Şairler, mütemadiyen sevgiliye her şeyin en güzelini yakıştırmaktadır. Osmanlı Devleti'nde de samur kürkü çok değerli ve meşhurdur. Hatta 17. yüzyılın başı “samur devri” olarak nitelendirilmektedir.⁵ Bu anlamda kalpağın iyisinin de samur kürkünden yapıldığı bilinmektedir.

Aynı gazelin üçüncü beytinde şair, *kalpak* ile *levendlik* arasında anlamsal bir bağlantı kurmuştur. *Levend* ve *kalpak* kelimelerinin birlikte kullanımıyla *kalpak* kelimesine farklı bir anlam eklenmesinin leventlerin başıbozuk bir yapıya sahip olmaları ve lağvedilmeleriyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Burada leventlerin kalpak takma âdetlerine kısaca değinmek faydalı olacaktır. Cezar'ın Çelebizâde Asım Tarihi'nden aktardığına göre leventlere kalpak giydirme âdeti M.1724-1725 senesinde İran seraskeri bulunan Hasan Paşa'nın babası tarafından başlatılmıştır (Çelebizâde Asım'dan aktaran Cezar, 1965: 296). Bu durumda leventlerin kalpak giydikleri dönemin 17. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı söylenebilir. Kaldı ki önceki yüzyıllara ait örneklerde her ne kadar leventlerin zalimliğine değinilse de kalpak kelimesine yer verilmemiştir. Klasik Türk şiirinde *kalpak* kelimesi *levend* kelimesine 17. yüzyılda eklenerek yeni bir ifade ve tavsif unsurunu oluşturmuştur. Füzûnî'nin aşağıdaki beytinde bu birlikteliği sarih bir şekilde görmek mümkündür. Bu beyitten daha eski bir beyitte *levend* ve *kalpak* kelimelerine aynı bağlamda rastlanmamış olması, kelimelerin şiirdeki birlikte kullanımının Füzûnî ile başladığını düşündürmektedir. Şiirde leventler ve kalpak eşliğinde oluşturulan bu hayal dünyası, Füzûnî ile sınırlı kalmamış sonraki yüzyıllarda da örneği görülmüştür. Söz konusu beyitte sevgilinin, kalpağını leventler gibi eğri bir şekilde giydiğinde Rumeli halkının onun yoluna dökülerek çığlırlara döneceği anlatılmaktadır:

Ne dem kim kec edüp giyseñ levendâne o kalpağı
Olurlar Rûmili halkı yoluña cümleten şeydâ (G. 4/3)

Kalpak, leventlerin kıyafetlerinden olup “levendâne tarz”da külâh veya kalpağın başa hafif eğri takılması, kabadayılığın ve külhanbeyliğinin alametlerindedir (Aydın, 2016, s. 10). Aşğın sevgiliden çekinmesi ve ondan korkması, sevgilinin leventliğiyle ilişkilendirilebilir. Bunun yanı sıra sevgilinin levendâne, yani kalpağı hafif eğri bir şekilde takması onun saçının bir kısmını dışarıda bırakacaktır. Saçların klasik Türk şiirinde şeydalık ve cünun sebebi olması düşünüldüğünde ikinci mısradaki halkın şeydalığa düşmesi bu durum ile açıklanabilir.

Füzûnî, söz konusu gazelin makta beyti olan beşinci beyitte de kalpağı üçüncü beyitte kullandığı *kec* “eğri” kelimesi ile birlikte kullanmıştır. Klasik Türk şiirinde aşğın sevgiliye canını bağışlaması sıklıkla kullanılan metaforlardandır. Beyitte Füzûnî

⁵ Bkz. Altınay, Ahmet Refik (2010). *Samur Devri (1640-1648)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

kendisini sevgilinin kölesi olarak tanıtmış ve sevgilinin kendisini öldürmek istediğinde ondan kalpağını eğmesini ve kalpak altındaki takkeyi göstermesini talep etmiştir:

Meded göster ‘arak-çînüñ gehî kec eyle kalpaguñ
Füzünü bendeñ öldürmek eger ister isen cânâ (G. 4/5)

Bu beyitte de sevgilinin levendâne tarzına “kec eyle kalpaguñ” ifadesiyle vurgu yapılmaktadır. Başlığın eğik bir şekilde takılması levendâne tarz olarak adlandırılmış ve bu şekliyle mecazen serseri, külhanbeyi ve kabadayı anlamlarında kullanılmıştır (Aydın, 2016, s. 9). Leventlerin külahlarını, feslerini veya kalpaklarını eğik takarak korku salması özelliği de bu beyitte sevgiliye atfedilmiştir. Klasik Türk şiirinde sevgilinin âşığa en büyük ziyetlerinden biri, onu görmezden gelmesi ve en büyük lütfu da ona nazar ederek iltifat göstermesidir. Bu anlamda sevgilinin âşığı öldürmesi aslında ona yardım etmesidir. Şair, leventlikle bağlantılı olarak âşığın, sevgilinin kölesi olduğunu belirtmelidir. Zira bir kısım leventlerin de cariyeler edindiği vakidir (Cezar, 1965, s. 140).

18. yüzyıl divan şairlerinden Diyarbakırlı Lebîb de Bağdat Valisi Ömer Paşa için kaleme aldığı ve *levendâne-edâ* olarak nitelendirdiği bir kasidesinde *kalpaktan* bahsetmiştir. Burada şair, Paşa’nın şânı ve ululuğuyla Basra ile Bağdat halkını, sekbanları ve saldırganlık gösteren kalpaklı yeniçerileri dahi düzene soktuğunu bildirmektedir:

Kapısı halkımı tertib edip ferr ü şükûhuyla
Dahi kalpaklıyân-ı savlet-âyn ile sekbânı (K. 8/39)

Beyitte sekban ve yeniçeri askerlerinin kalpak taktığına ve saldırgan olduklarına bir gönderme bulunmaktadır. Sekbân-ı Cedîd askerlerinin taktıkları altı dilimli kalpağa da “şeş-pâre”den bozulma “şubara” adı verildiği malumdur (Koçu, 1969, s. 142).

Kalpak, 18. yüzyılın önde gelen şairlerinden Şeyh Gâlib’in (1757-1799) *Dîvân*’ında bir yerde geçmektedir. Gâlib’in Türkî-i Basit etkisiyle yazdığı düşünülen (Alparslan, 1988, s. 20) tek gazelinde kalpak, eğik takılması ve sevgiliyi bu şekilde görenleri hayrete düşürmesi yönüyle ele alınmıştır:

Nice tabur tagıdır ol yosmanın
Saç tagıdır egmesi kalpagını (G. 345/5)

Bu beyitte şair, son derece yalın bir Türkçe kullanarak *yosma* kelimesiyle andığı sevgilinin saçını dağıtıp kalpağını eğik bir şekilde takarak sayısız taburu bozguna uğrattığını ifade etmektedir. Tabur sözcüğü âşıkların yerine kullanılmıştır. Sevgilinin saç kesret olup âşıkların canına kastetmektedir. Bu duruma bir de kalpağın eğik takılması eklenerek sevgilinin âşığa kastı güçlendirilmiştir. Zira eğik bir şekilde takılan kalpak, külhanbeyliğine işaret etmektedir. Bu kimselerin her ne kadar inzibat düzenine

tabi oldukları bilinse de Osmanlı toplumunda zaman zaman zulüm ile anılmışlardır (Demirtaş, 2006, s. 115-117).

18. yüzyıl şairlerinden İbrâhîm Tırsî (ö.1766), *Dîvân*'ının iki yerinde *kalpak* kelimesini başlık anlamıyla farklı şekillerde kullanmıştır. Birincisinde, yaşlıların taktığı yeşil bir başlığa işarette bulunan şair, kendisini soyutlayarak Tırsî'nin nereye giderse gitsin bu başlıkla kendisine kapıcı olarak anlaşılacağını bildirmiştir:

Koca-vârî başına bir yeşil kalpak al da gey
Nereye varsın elbette bizüm bevvâbdur dirler (G. XLIII/2)

Kelimenin kullanıldığı ikinci durumda ise Tırsî'nin yeni bir elbiseyle samur kalpak aldığı ifade edilmiştir. Alınan eşyaların pahalı olması hasebiyle bu davranış, Müslümanlara uygun bir davranış olarak görülmemektedir. Bu sebeple Tırsî'nin kötü bir şekilde anılmamak için bu giysiyi ve kalpağı sakladığı ifade edilmiştir:

Yeñi esvâb idindi bir semûr kalpak ile Tırsî
Müselmâna tahallûf eyleyüp bed-nâm için saklar (G. L/5)

Yukarıdaki beyitlerden ilkinde sıradan bir başlık veya bir yeşil sarık olarak görülen kalpak, ikinci durumda lüksün, şatafatın ve zenginliğin bir göstergesi olarak samurla birlikte kullanılmıştır.

Evliya Çelebi'nin sosyal hayata dair verdiği izlenimlerin dışında *Tatar* ve *kalpak* ilişkisini şiirde de görmek mümkündür. 17. yüzyıl şairlerinden Hevâyî (ö. 1715) iki şiirinde *Tatar* ve *kalpak* kelimelerini birlikte kullanmıştır. Beyitlerin ilkinde şair, *Tatar* sufilerinin kalpağa bez/sarık sardığını ifade etmektedir ki bunu belirtmesinin sebebi kalpak üzerine sarık sarılmayıdır. Mizah yönü kuvvetli olan Hevâyî, bu kişiler deyyus olarak bahseder ve onların Bozağa'ya eğlenerek gittiklerini ancak perişan geldiklerini belirtir:

Sûfileri gerçi Tatarlarıñ kalpağa gerçi bez sarar
Bozağaya lik gidiler yahşi gider yaman gelir (G. 42/4)

Hevâyî, kalpak kelimesine yer verdiği diğer beytinde taklit rütbesini(=merci-i taklid)⁶ icra edecek kişinin başlarına kalpak giydiklerinden ve bu başlığı Dobruca Tatarları gibi bağladığını haber vermektedir:

Rütbe-i taklîdi icrâda başa kalpak giyer
Büsbütün Dobrucalı Tatar şeklin bağlamış (G. 75/3)

18. yüzyıl şairlerinden Seyyid Vehbî de (ö. 1736) *Dîvân*'ında bu *Tatar* ve *kalpak* kelimelerini birlikte kullanarak sosyal hayatın akislerini şiirinde göstermiştir:

⁶ Bkz.: Algar, Hamid (2004). "Merci-i Taklid". *DİA*. 29, 172-174.

Başı kalpaklu Tâtâr hâcısıdur
Basma kaftanlu Urus bacısıdur (Lugazlar 3/2)

Ayrıca beytin geçtiği lügazda dönemin bir çocuk oyuncağı olan “Hacıyatmaz” tarif edilmektedir. Bu oyuncağın şiirde kullanılması da *Tatar* ve *kalpak* kelimelerinin birlikte kullanımında olduğu gibi sosyal hayatın şiirdeki duruşunu ifade etmektedir.⁷

18. yüzyılın bir başka şairi Nebzî (ö. 1762’den sonra) de *kalpak* kelimesini şiirine alan şairlerdendir. Söz konusu şiirinde şair, sevgilinin bir portresini çizmektedir. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin de kalpak taktıkları yukarıda zikredilmişti. Beyitte belinde zünnarı, ayağında kundurası ve başında kalpağıyla bir gayrimüslim güzel anlatılmaktadır:

Ayakda kundura başında kalpak
Beline bağlamış zünnârı gördüm (G. 345/3)

19. yüzyıla gelindiğinde kelimenin anlamı farklı bir boyut kazanmıştır. Keçecizade İzzet Molla (ö. 1829) *Mihnetkeşan* adlı mesnevisinde tabibin sıfatlarını sıralarken *kalpak* kelimesinden faydalanmaktadır. Bu beyte gelinceye dek Molla, Keşan’a getirilen bir tabibin cahil, aşağılık, işini bilmez ve beceriksiz bir kimse olduğundan bahseder. Şair, bu tabibin başındaki kalpağı başlık anlamında kullanarak hem bir fare yuvasına hem de bir çöp kovası kapağına benzetmiştir:

O kalpak ki bir lâne-i müş idi
Hum-ı cıfeye sanki ser-pûş idi (MK 2730)

Bu yüzyıla gelinceye kadar şairler kelimeyi Tatar başlığını, sevgilinin güzelliğini ve zenginliğini, can alıcılığını ve zalimliğini vurgulamak için kullanmışlardır. 19. yüzyılda ise kelimenin ilk defa aşağılayıcı bir anlamda ve kötü bir sıfatla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Şairlerin özellikle toplumsal ve mahallî konulara eğilmesinden sonra tarihî birtakım olgular edebiyatta kendisini göstermeye başlamıştır. Osmanlı toplum hayatında 15. yüzyıldan sonra varlığını sürdüren ve bir denizcilik terimi olan *levend* kelimesi, bu gruba mensup kişilerin menfi davranışları sebebiyle olumsuz bir anlama bürünmüştür (Özkan, 2007:228-230).

19. yüzyıl şairlerinden “Ahkar” mahlaslı Abdullah Haşim Bey’in (d.1861/ö.?) aşağıdaki beyti, eldeki bilgilere göre Füzûnî’nin bir beytinde görülen levent tipi ile kalpak arasındaki münasebeti aynı anlam dünyası içinde göstermesi bakımından önemlidir:

Başdan çıkardı ‘aklımı kalpaklı bir levent
Dik başlı yan bakışlı çatık kaşlı hod-pesend (İnal, 2000, s. 862)

⁷ Detaylı bilgi için bkz.: Düzlü, Özlem (2018). Seyyid Vehbî Divanı’na Göre 18. Asırda Osmanlılarda Sosyal Hayat. [Doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi.

Bu beyitte sevgili, başında kalpağıyla başı dik, kaşları çatık ve kendini beğenmiş bir levende benzetilmektedir. Gerek Füzûnî'nin gerekse Ahkar'ın beytinden anlaşılacağı üzere sevgili sert ve zalim mizacıyla düşünüldüğünde kalpak takmış bir levende benzetilmektedir.

Kalpağın zenginlik ve gösteriş alâmeti olduğunu öne çıkaran bir başka örnek de 19. yüzyıl şairlerinden Benderli Cesârî'nin (ö.1829) bir murabbaında bulunmaktadır:

Al yeşil kaftanı egninde anuñ kat kat gerek
Çift işi çapraza lâyük koynına sâ'at gerek
Kaddine aynalı kabut altına kır at gerek
Gâhice meydâna çıksa bir samur kalbağ ile (Mur. 182/4)

Şairin bu şiirde sevgiliye yakıştırdığı al yeşil kaftan, süslü bir koyun saati⁸, aynalı hırka, kır at ve samur kalpak zenginliğin ifadeleridir. Kalpağın da özellikle samur ile kullanılması bu sebeptendir.

19. yüzyıl şairlerinden Halim Giray da (ö. 1824) tıpkı Seyyid Vehbî gibi bir lügazında *kalpak* kelimesini tavsif aracı olarak kullanmış ve tarif ettiği nesnenin vasıflarını sıralarken bu kıyafet unsuruna yer vermiştir:

Geh kızıl börk geh sarı kalpak
Giyinir yine ol kara ahmak (Lügaz 1/3)

Beyitte iki farklı başlık adı geçmektedir. Bu başlıklardan biri börk diğeri ise kalpaktır. Çelebi'nin bazen *kalpak* kelimesiyle başa takılan bütün başlıkları kastettiği ifade edilmişti. Beyitte ise şair, börk ile kalpağı farklı zamanlarda ve farklı renklerde takılan iki ayrı başlık olarak vurgulamaktadır.

Sonuç

Kalpak, çeşitli şekilleriyle farklı Türk toplulukları tarafından kullanılmakla beraber Osmanlı Devleti'nde Anadolu'da kullanılan kalpağın daha çok Tatarlara özgü olduğu anlaşılmaktadır. Kelimenin de Osmanlı vesikalarına ilk defa 16. yüzyılın başlarında Türkistan coğrafyasından satın alınan kürklerin yer aldığı listede girdiği görülmektedir. 17. yüzyıla gelindiğinde kelime yaygınlık kazanmış ve *Seyahatnâme*'de Kırım Tatarlarının bahsi geçtikçe onlara ait bir giyim kuşam unsuru olarak sıklıkla dile getirilmiştir. Kelimenin şiire girişi de 17. yüzyıla tekabül etmektedir. Bu yüzyıl şairlerinden Füzûnî, bir gazelinde üç defa *kalpak* kelimesini kullanmış ve kelimenin ihtiva ettiği anlam dünyasının iki farklı şeklini ortaya koymuştur. Böylece kelime, 16. yüzyılda sadece bir başlık olarak anılıyorken 17. yüzyılda şairin hayal dünyasında

⁸ Bkz.: Aydın, Gamze (2017). Divân Şairinin Dünyasına Zamanın Kadranından Bakmak: Bosnalı Sâbit'in Eserlerinde Saat Çeşitleri Ve Koyun Saatinin Gizemi. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 3(1), 8-23.

öncelikle sevgilinin güzelliğini ve zenginliğini sonra da sert mizacını ve âşiğa zulmedici tarafını anlatmak için kullanılmıştır. Zulüm ve kalpak ilişkisini birbirine bağlayan kelimenin ise *levend* olduğu görülmektedir. Levendlerin kabadayılığı ve külhanbeyliği 15. yüzyıldan beri sevgili için bir tavsif unsuru olmuşken bu anlam dünyasına *kalpak* da 17. yüzyılda dâhil olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde kelimeye *Mihnetkeşan*'da farklı bir anlam daha eklenmiştir. Liyakat sahibi olmayan, cahil bir doktorun başındaki kalpağın fare yuvası ve çöp kovasına benzetildiği görülür. Böyle bir anlamı ifade etmek için kalpağın kullanılması, 18. yüzyıl itibarıyla leventlik müessesesinin bozulması ve halka eziyet eden eşkıyaların bu başlığı takarak gezmesiyle ilişkilendirilebilir.

Hâsılı kelime, Anadolu sahasındaki klasik Türk edebiyatı içindeki kullanımını kazanırken öncelikle Türkistan coğrafyasından satın alınan bir başlık, sonraları Osmanlı Devleti'nin büyük bir tebaası olan Tatarların kullandığı ve onları temsil eden bir figür olarak anlamlandırılmıştır. 17. yüzyılda klasik Türk şiirine ise oldukça pahalı kürklerden yapılan bu başlık, aynı minvalde sevgilinin güzelliğini ve zenginliğini anlatmak üzere girmiştir. Bunun yanı sıra toplum üzerinde birtakım kötü izler bırakmış leventlerin bu başlığı takmaları, sevgilinin zalim tarafını gösterirken şairlere ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca 19. yüzyılda kelime muhtemelen leventlerin söz konusu tavırlarından dolayı başıbozukluğu ve liyakatsizliği anlatmak üzere bir eserde kullanılmıştır.

Kaynaklar

- Akkuş, Y. (2010). *Benderli Cesârî'nin (Ölüm: 1829) Dîvânı ve Dîvânçesi (İnceleme-tenkitli metin)*. [Doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Algar, H. (2004). "Merci-i Taklîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (s. 172-174). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/merci-i-taklid>
- Alparslan, A. (1988). *Şeyh Galib*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Altınay, A. R. (2010). *Samur Devri (1640-1648)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arif Paşa (1279). *Mecmû'a-i Tesâvir-i Osmâniyye (Cild I)*. Tasvîr-i Efkâr Matbaası.
- Aydın, A. (2016). "Klasik Türk şiirinde levendâne tarz". *ERDEM*, (70), 5-24.
- Brindesi, J. (1850?). *Elbicei atika musée des anciens costumes turcs de Constantinople*. Lemercier. 15 Ekim 2022 tarihinde <https://digitalcollections.nypl.org/collections/musee-des-anciens-costumes-turcs-de-constantinople/#?tab=about> adresinden erişildi.
- Cezar, M. (1965). *Osmanlı tarihinde levendler*. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defterleri (TS.MA.d), Gömlek Nu.: 9860, Tarih: H. 20 Şaban 915 (3 Aralık 1509).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), Sıra: 59224, Gömlek Nu: 1442, Tarih: 29 Zilhicce 1201 (12 Ekim 1787).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet, Nafia (C.NF), Sıra: 2579, Gömlek Nu: 52, Tarih: 26 Recep 1203 (22 Nisan 1789);
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet, Askeriye (C.AS), Sıra: 47843, Gömlek Nu: 1085, Tarih: 3 Rebiyülahir 1210 (17 Ekim 1795).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet, Dahiliye (C.DH), Sıra: 686, Gömlek Nu: 14, Tarih: 9 Rebiyülahir 1210 (23 Ekim 1795).
- Çakır, Z. V. (1998). *Hevâyî (Abdurrahman, Kubûrî-zâde) Dîvânı'nın tenkidli metni ve incelenmesi*. [Yüksek Lisans tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Demirtaş, M. (2006). "XVIII. yüzyılda Osmanlıda bir zümrenin alt-kültür grubuna dönüşmesi: Külhanbeyleri". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 113-141.

- Dikmen, H. (1991). Seyyid Vehbî ve Divanının karşılaştırmalı metnit. [Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Doğan, H. (2022). “Osmanlı Devleti’nde Kapıkulu Ocakları ve saray teşkilatı mensuplarının tekâüte ayrılması meselesi ve tekâüt ulûfeleri: Ankara damga mukataası örneği (1676-1683)”. *Karadeniz Araştırmaları*, XIX(73), 29-57.
- Düzlü, Ö. (2018). Seyyid Vehbî Divanı’na göre 18. asırda Osmanlılarda sosyal hayat (Tez No.525643) [Doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Ebem, S. (2015). Füzûnî hayatı, edebi kişiliği ve Divan’ının notlandırılmış metni. [Yüksek Lisans tezi. İstanbul Kültür Üniversitesi.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro Basımevi.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (1997). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. kitap*. Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. Yapı Kredi Yayınları.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2001). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. kitap*. Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve İbrahim Sezgin. Yapı Kredi Yayınları.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî (2003). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi VII. kitap*. Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff. Yapı Kredi Yayınları.
- Halim Giray (1257). *Dîvân*. Takvîm-hâne-i Âmire.
- İnal, İ. M. K. (2000). *Son asır Türk şairleri (Kemâlî’ş-Şuara)*. 2. Cilt. Haz. M. Kayahan Özgül. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1977). *Türk millî kültürü*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kalpak*. LEHÇEDİZ, Tanıklı Türkçe Sözlük. <https://lehediz.com/> https://proxy.hacibayram.edu.tr:2815/tarama/pages/arama/arama_sonuc.php?s=kalpak [Son Erişim Tarihi: 12.07.2022].
- Keçecizade İzzet Molla (2007). *Mihnetkeşan*. Haz. Ali Emre Özyıldırım. Harvard University, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- Koç Keskin, N. (2018). *17. yüzyıl divan şiirinde Osmanlı sosyal hayatının izleri (Cilt-I)*. Berikan Yayınevi.
- Koçu, R. E. (1969). *Türk giyim, kuşam ve süslenme sözlüğü*. Sümerbank Kültür Yayınları.
- Kurtoğlu, O. (2004). *Lebib Dîvânı (İnceleme-tenkitli metin-sözlük)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lenep, H. J. V. (1862). *The oriental album*. y.y.

- Montagu, L. (t.y.). *Türkiye mektupları 1717-1718*. (Aysel Kurutluoğlu Çev.). Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları.
- Okcu, N. (2011). *Şeyh Gâlib Dîvânı (Hayatı, edebî kişiliği, eserleri, şiirlerinin umûmî tahlili)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Okumuş, S. (2007). *Nebzî Divanı (İnceleme-metin)*. [Doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Ögel, B. (1991). *Türk kültür tarihine giriş V*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özkan, Ö. (2007). *Divan şiirinin penceresinden Osmanlı toplum hayatı (XIV-XV. yüzyıl)*. Kitabevi Yayınları.
- Steingass, F. J. (1998). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Typopress.
- Şemseddin Sâmî (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. İkdâm Matbaası.
- Tekin, T. (1988). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, M. (1983). "Giyim olgusuna sosyo-kültürel bakış ve Türklerde giyim". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16(1), 255-276.
- Yılmaz, K. (2001). *İbrâhîm Tırsî ve Dîvân'ı inceleme-tenkidli metin-sözlük* [Yüksek Lisans tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.

- Etik Kurul İzni** *Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.*
- Çatışma Beyanı** *Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraflabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.*
- Destek ve Teşekkür** *Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.*

Ekler

Şubaralı Sekbân-ı Cedid Çavuşu
(Koçu, 1969, s. 219).

Şubaralı Sekbân-ı Cedid Askeri
(Koçu, 1969, s. 219).

Çerkes Kalpağı ile Bir Çerkes
Askeri (Lenep, 1862).

Kalpıkları ile Tatar ve Tatar Ağası (Arif
Paşa, 1279)

Soldan sağa: Eğri Kalpaklısı, Şubara Askeri, Nizmicided
Askeri, Şubara Çavuşu (Brindesi, 1850?).